

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 6 Issue 6, p. 1-16, December 2014

İkinci Endülüs: Girit İslâm Devleti'nin Kuruluş ve Yıkılış Süreci (827-961)

Second Andalusia: Foundation and Fall of Islamic State of Crete (827-961)

Yrd. Doç. Dr. Feridun Bilgin
Mardin Artuklu Üniversitesi - Mardin

Öz: Bu çalışma Kurtuba'nın, "Rabad" mahallesinde, ulemânın önderliği ile yerli Müslümanlar'ın başlattığı isyan hareketinin sonucunda sürgün edilen Rabad Müslümanları'nın, önce İskenderiye'de, daha sonra da Girit adasında hâkimiyet kurmalarını incelemektedir. Abbâsî ve Bizans İmparatorlukları'nın siyasî ve askerî istikrarsızlığından faydalanarak İskenderiye ve Girit'e hâkim olan Rabad Müslümanları'nın Girit'teki hakimiyetleri Bizans'ın eski gücünü toparlaması ile son bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Kurtuba, Rabad İsyanı, Sürgün, İskenderiye, Girit

Abstract: This article examines the Rabad uprising, which was led by religious scholars and supported by local Muslims in the Rabad quarter of Cordoba. Then the article covers how in the aftermath of the uprising the exiled Rabad Muslims took advantage of the political and military instability in the Abbasid and the Byzantine Empires and established their rule first in Alexandria and then on the island of Crete. After ruling Crete for almost one and half century, Kurtuba Muslims' rule in Crete ended as Byzantine power was stabilized.

Keywords: Andalusia, Cordoba, Revolt of Rabad, Exile, Alexandria, Crete

Giriş

Endülüs Emevî Devleti'nin kudretli emîrlerinden biri olan I. Hakem (796-822), babası Hişâm'ın ölümünden sonra henüz 22 yaşlarında iken Kurtuba tahtına oturdu (Safer 180/Nisan-Mayıs 796).¹ Halka karşı adil davranan, idarî ve askerî konularda temâyüz eden biri olmasına rağmen², dinî konulara ve ulemâyaya karşı saygılı değildi.³ Sultan Hişâm döneminde (788-796)⁴ din adamları, devletin iç ve dış politikasında görüşlerine değer verilen kimseler olarak saygın bir konumda bulunuyorlardı.⁵ Fakat Hakem, din adamlarına idarî görevler vermek bir yana, var olan güçlerini sınırlandırdı ve sadece dinî konularla ilgilenmelerini ve kâdılık yapmalarını istedi.⁶ Hakem'in ulemâyaya karşı bu olumsuz tavrı, din adamlarının camilerde, minberlerden ona açıkça bedduâ etmesine ve onu din karşıtı bir kimse olarak göstermelerine sebep oldu.⁷ Ayrıca, Hakem'in içki düşkünü olması, kendini sevkü sefaya vermesi, ilim ehli olmakla

¹ Abdülvâhid el-Merrâkuşî, *el-Mu'cib fi telhisi Ahbâri'l-Mağrib*, (haz.: R. Dozy), S. And J. Luchtmans, Leiden 1847, s. 12; S. Muhammed İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi* (çev.: Yusuf Yazar), Rehber Yayınları, Ankara 1990, s.99-100; Mehmet Özdemir, "Hakem I", *DİA*, VX, 173.

² Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (ed.: Kenan Seyithanoğlu), Çağ Yayınları, İstanbul 1988, IV, 405, 408.

³ Özdemir, "Hakem I", *DİA*, VX, 173.

⁴ Hişâm dönemi için bk. Mehmet Özdemir, "Hişâm I", *DİA*, XVIII, 145-146.

⁵ Ahmet Nasır Yaylalı, "Endülüs Emevi Emiri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri)", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2004, s.24; Mehmet Özdemir, "Hişâm I", *DİA*, XVIII, 146.

⁶ İmamuddin, s.99-100; Yaylalı, s.24.

⁷ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, IV, 172, 405.

JHS

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

bilinen ve aralarında çok sayıda takvâ ve hikmet sahiplerinin de bulunduğu Kurtuba halkının öfkelenmesine yolaçtı.⁸

Halk tarafından benimsenmeyen Hakem'in özel yaşamı ve icraatları, ulemânın öncülük ettiği birçok isyana neden oldu. Bu isyanlardan biri de başını, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi⁹, İsâ b. Dînar, fâkih Tâlut b. Abdülcebbâr gibi âlimler ile Mesrûr el-Hadîm gibi eşraftan kimselerin bulunduğu¹⁰ bir grubun başını çektiği isyandır. "İbnü's-Şimâs" olarak tanınan¹¹ Hakem'in halasını oğlu Muhammed b. Kasım el Kuraşî el-Mervânî'ye gizlice biât edilen bu girişim, Muhammed tarafından deşifre edildi.¹² Daha sonra da komplo içerisinde yer alan¹³ 72 kişi Hakem'in sarayına yakın bir yerde idam edildiler (189/805).¹⁴ Bir süre sonra (190/806) Maride'de çıkan isyanı bastırmak için başkentten ayrılan Hakem, Kurtuba'da yeni bir isyan haberini alınca acilen dönmek zorunda kalmış ve isyanda yer alanları idam ettirmiştir.¹⁵

Hakem, Kurtuba'da başgösteren isyan girişimleri nedeniyle bazı tedbirler aldı; öncelikle, Kurtuba şehir surlarını onararak etrafına hendekler kazdırdı. Sarayın güvenliğini arttırmak için 1.000 kişilik bir süvarî birliğini 100'er kişilik bölüklere ayırarak daimî sûrette bulundurmaya başladı. Etkili bir haber alma teşkilatı kurdu ve "mendlük" adı verilen Arapça bilmemeleri nedeniyle "dilsiz" ismi verilen 5.000 kişilik bir askerî birlik oluşturdu.¹⁶

Makalemizde, Kurtuba'da çıkan Rabad isyanı ve sonrasında uygulamaya konulan sürgünle birlikte binlerce Kurtubalı'nın önce, İskenderiye'ye, sonrasında ise, Girit adasına gelip devlet kurma süreci ele alınacaktır. Bu süreç ele alınırken, zamanın (sürgün esnasında, Abbâsî ve Bizanslılar'ın siyasî ve askerî durumları) ve mekânın (İskenderiye ve Girit adası) Kurtubalı Müslümanlar'a sunduğu imkânlar ve imkânsızlıklara ışık tutulacaktır.

A. Endülüs'ten Sürgün

1. Rabad İsyanı ve Sonuçları (202/818)

İsyanlar sonrasında verilen idam kararları¹⁷, Hakem'in içkiye ve avlanmaya düşkün olması¹⁸, her geçen gün sayıları arttırılan siyahî köle askerlerin (mendlük) masraflarının

⁸ Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb* (tahk.: Müfid Kamîha), Darü'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004, XXIII, 213; En-Nugaurî, *Historia de Los Musulmanes Espana y Africa*, (trc.: M. Gaspar Remiro), Tipografía de "El Defensor", Granada 1917, I, 27.

⁹ Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi, Malik b. Enes'in talabelerinden biri olup eseri el-Muvattâ'yı rivâyet edenlerden biriydi, bk. İbnu'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târîh*, (tash.: Muhammed Yusuf ed-Dukâk), Darü'l-kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1987, V, 335.

¹⁰ Yaylalı, s.26.

¹¹ İbnu'l-Kûtîyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs* (thk.: İbrahim Ebyârî), Dâru'l-kitâbu'l-Mısriyye, Beyrut 1989, s.68.

¹² en-Nuveyrî, XXIII, 213; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî AhbâriEndelüsve'l-Mağrib*, Dâru's-sekâfe, Beyrut 1980, II, 71; Abdurrahman İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübedeive'l-Haber*, Dâru'l-kitâbu'l-Mısriyye, Kahire 1999, IV, 274.

¹³ Hakem, bu komploda yer alan Kurtuba'nın ileri gelenlerini tam olarak tespit etmek amacıyla Kâtiplerinden birini görevlendirmiş ve isim isim tespitleri sağlanmış, bk. en-Nuveyrî, XXIII, 213; İbn İzarî, II, 71; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 175.

¹⁴ en-Nuveyrî, XXIII, 213; İbn İzarî, II, 71; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 175. İbnu'l-Kûtîyye idam edilenlerin sayısını 60 aşkın olarak verir, bk. İbnu'l-Kûtîyye, s.69.

¹⁵ İbn İzarî, II, 72; en-Nuveyrî, XXIII, 215; İbnu'l-Esîr, s.346; Diego Melo Carrasco, "Un Pequeño Gran Problema de la Historia Medieval: La Revuelta del Arrabal (Rabad) de Córdoba (818) y la Toma de Creta en el 827", *Mirabilia*, N° 4, Jun-Dez 2005, s.121.

¹⁶ Carrasco, s. 119; Mariano Gaspar, *Cordobeses Musulmanes en Alejandria y Creta, Homenaje A D. Francisco Codera* (intr. D. Eduardo Savedra), Zaragoza, 1904, s.218.

¹⁷ İbnu'l-Esîr, s.336; Yaylalı, s.28.

¹⁸ Usta bir binici olan Hakem, avcılığa düşküdü. Sarayın ahırlarında daima 1000 kadar eğitilmiş Arap atını yarışlar için hazır tutardı. Atlar için doğu'dan bakıcı ve eğiticiler getirilmişti, bk. Nurettin Âl-i, Ali, *Endülüs Tarihi* (çev.: Hakkı Uygur), Ensar Yayınları, İstanbul 2010, s.123; Yaylalı, s.17.

JHS

2

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

karşılanması için ek vergilerin konulması (% 10'luk ek yiyecek vergisi) ve bu askerlerin halka kötü davranması, Kurtuba halkının tahammül sınırlarını iyice zorlamaya başladı.¹⁹ Halk arasında her geçen gün yükselen tansiyon, devşirme askerlerden birisinin kılıcını parlatmak için bir demirci dükkânına gitmesi ve demirci ile asker arasında başlayan sözlü tartışmanın²⁰ demircinin öldürülmesiyle sonuçlanması,²¹ aynı gün avlanmak için şehir dışına çıkmış bulunan Hakem'in av dönüşü kendisini protesto eden 10 kişiyi yakalatıp idam ettirmesi²² sebebiyle çok geçmeden bir isyana dönüşmüştür.

Kurtuba'nın varoşlarından biri olan Rabad²³ mahallesinde harekete geçen ve sayıları 4.000'i bulan ulemânın telkinleriyle²⁴ hareket eden büyük çoğunluğu yerli halktan olan Müslümanlar'ın (müvelledûn)²⁵ -ki kendilerinin ötekileştirildikleri inancındaydılar- yer aldığı isyancı grup, Kurtuba'daki emîrlik sarayını kuşatmıştır.²⁶ Hakem'in tahtını koruma konusundaki kararlılığı²⁷ ve muhâfiz birliklerinin gayretleriyle isyan acımasız bir şekilde bastırılmıştır.²⁸

13 Ramazan 198/Mayıs 814 Çarşamba günü²⁹ vukû bulan bu isyanda binlerce kişi öldürülmüş³⁰, isyancıların elebaşlarından 300 kadarı çarımha gerilmiş³¹ ve üç gün boyunca Rabad Mahallesi yağmaya bırakılmıştır.³² Sağ kalan Rabadlılar'ın küçük gruplar halinde Kurtuba'yı terk etmeleri istenmiş, Rabad mahallesi tamamen yakılıp yıkılarak iskana kapatılmıştır.³³ Kurtuba'yı terk edenlerin bir kısmı bu sırada, Hakem'e isyan etmiş olan

JHS

3

History
StudiesVolume 6
Issue 6
December
2014

¹⁹ Halk arasında tansiyonun yükselmeye başladığının en önemli göstergesi halkın, her akşam ezan okunduğunda Hakem'e "ya sarhoş namaza (!) /Namaz! Namaz! Ey Ayyaş!" diye hitapta bulunması ve ona açıkça yapılan hakaretleri alkışlamasıydı, bk. en-Nuveyrî, XXIII, 217; İbnu'l-Esîr, s.413; en-Nuguarî, s.33; Yaylalı, s.30.

²⁰ Demirci dükkânına gelen asker işinin derhal yapılmasını talep etti. Fakat demirci elinde iş olduğunu ve sırasını beklemesini söyleyince öldürdü, bk. Reinhart Dozy, *el-Müslimûne fi'l-Endelüs*, (trc.: Hüseyin Habeşi), el-hey'etu'l-Misriyyeti'l'Amme, Kahire 1994, II, 66.

²¹ en-Nuveyrî, XXIII, 217; İbnu'l-Esîr, 413; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 176; Gaspar, 219; Farklı bir anlatıda ise, Hakem'in kölelerinden birisinin bir çocuğu öldürmesi ve cinâyete tanık olan insanların köleyi linç etmesidir, bk. Yaylalı, s.31.

²² en-Nuveyrî, XXIII, 217; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 176; P.S. Scott, *History of the Moorish Empire in Europe*, J.B.Lippincott Company, London 1904, s.464.

²³ Kurtuba surlarının birisinin kapısı olan "babü kantara" bu mahalleye açılmaktadır. Rabad, bu sırada işçi ve sokak insanların meskeniydi. Burası yakılıp yıkıldı ve İslâmî dönemde yerleşime açılmadı. Bugün burası "mukaddes ruhun mahallesi" anlamına gelen "Barrio del Espiritu Santo" ismiyle anılmaktadır, bk. İbnu'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, (thk.: Hüseyin Munis), Dâru'l-Me'arif, Kahire 1985, s.44; dn.1).

²⁴ En-Nuveyrî, XXIII, 218; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (çev.: Salih Tuğ), MÜİFVY, İstanbul 1981, II, 808; En-Nuguarî, s.34; Hasan, İbrahim H., *İslâm Tarihi* (trc.: Komisyon), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1992, III, 46; Yaylalı, s.24.

²⁵ *Müvelledûn*: Endülüs'ün fethinden sonra yerli halktan Müslüman olan ve "müsâlime" (esâlime) ismiyle anılan bu ilk Müslümanların çocuklarına verilen isim, bk. Mehmet Özdemir, "Müvelledûn", *DİA*, XXXII, 228-229.

²⁶ *Ahbar'ü Mecmû'a* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Daru'l-kitâbu'l-Benânî, Beyrut 1989, s.118.

²⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 176; İbnu'l-Ebbâr'ın anlatısından Hakem'in bu isyanı bastırmak konusunda ne kadar kararlı olduğu anlaşılmaktadır; Hakem, hizmetçisinden kaynar bir şişe koku istemiş, başına süreceği bu koku sayesinde, başı kesildiğinde diğer insanların başından bu koku sayesinde ayırt edileceğini belirtmiştir., bk. İbnu'l-Ebbâr, s.44; Yaylalı, s.33

²⁸ en-Nuveyrî, XXIII, 217; el-Merrâkuşi, s.13; Dozy, II, 67; Carrasco, s.122.

²⁹ en-Nuveyrî, XXIII, 217; İbnu'l-Esîr, 414; İbnu'l-Ebbâr ve İbn İzarî Rabad vakasının 202/818 tarihinde vuku bulduğunu kaydederler, bk. İbnu'l-Ebbâr, s.44; İbn İzarî, II, 77.

³⁰ İbnu'l-Ebbâr, s.44; Carrasco, öldürülenlerin sayısı 10.000 olarak verir, bk. Carrasco, s.122.

³¹ İbnu'l-Ebbâr, s.44; İbn İzarî, II, 77; İbnu'l-Esîr, 414; Scott, s.466.

³² İbnu'l-Ebbâr, s.44; en-Nuveyrî, XXIII, 217; İbnu'l-Esîr, 414.

³³ İbnu'l-Esîr, s.414; W. Montgomery Watt, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi* (çev. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov), Küre Yayınları, İstanbul2011, s.38.

Tuleytûla'ya giderken, diğer bir kısmı ise, kendilerine refâkat eden askerler eşliğinde sahil bölgelerine, ülkeyi terk etmeleri amacıyla gönderilmiştir.³⁴

Bu hadise kaynaklara “Rabad isyanı” olarak geçmiştir. İsyân sonrasında Rabadlılar'a acımasız³⁵ davranan Hakem, bu olaydan sonra “Rabadi” (varoş) (İsp. *El del Arrabal, Abulâs ve el cruel*)³⁶ olarak isimlendirilmeye başlanmıştır. Cesâreti ve ülkenin istikrarını sağlama konusunda Abbâsî halifesi Ebû Cafer el-Mansûr'a benzetilen³⁷ Hakem, elîm bir hadise olarak gördüğü bu isyandan sonra pişman olmuş, hasta yatağında iken “Keşke Rabad halkına bu şekilde davranmasaydım” diyerek pişmanlığını dile getirmiştir.³⁸ Hakem bu elîm olaydan 4 yıl sonra vefât etmiştir.³⁹

İsyânın haklı gerekçeleri bulunmadığını ifâde eden İbn İzarî, başkaldırının tamamen karakter bozukluğundan ve rahatın kötüye kullanılmasından çıktığı görüşündedir. Ona göre, isyanın bahanesi olarak halka yüklenmiş olan ek vergiler sözkonusu değildir.⁴⁰ Bu sırada, Endülüs'ün kuzey bölgelerinde yağışların az olması sebebiyle baş gösteren açlık ve kuraklık, gıda maddelerine % 10 ek vergi konulmasını zorunlu hale getirmiştir.⁴¹

Merrâkûşî, bu olayla ilgili olarak, Enes b. Mâlik'in talebesi olan Yahyâ b. Yahyâ'nın halk arasında saygın ve muteber bir ilmî kişilik olarak tanındığını ifâde ederken⁴², Scott, isyana öncülük eden bu şahsın, hayâsız ve düzenbaz bir politik şahsiyet olduğunu belirterek halkın dinî duygularını suistimal etmekle suçlar.⁴³ İsyandan sonra kaçan Yahyâ b. Yahyâ ile fâkih Talût b. Abdülcebbâr'ın Hakem tarafından affedilmesi⁴⁴, din adamlarının çoğunun Arap olmasına ve toplum arasında halen nüfuzlarının olmasına bağlanmasına rağmen⁴⁵, Hakem'in yaptıklarından dolayı pişman olması gözardı edilmemelidir.

2. İskenderiye: Geçici Vatan

8.000 aileden oluşan Kutubalı grup, Fas hükümdarı II. İdrîs'in (793-828)⁴⁶ daveti üzerine Fas'a gitmiş ve bu sırada yeni kurulmakta olan Fez şehrinin “Medinet el-Endelüsiyyîn” ya da “İdvât el-Endülüs” (Endülüslüler yakası) ismiyle anılan yakasına yerleştirilmişlerdir.⁴⁷ I. İdrîs (789-793)⁴⁸ tarafından kurulan bu şehir, daha öncesinde de Endülüs'ten göç edenlerin yerleştikleri şehirlerden biriydi. Endülüs sürgünlerinin buraya gelmeleri, coğrafî yakınlığın

JHS

4

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

³⁴ Yolculuk esnasında bir kısmı haydutlar, bir kısmı ise, kendilerini korumakla görevli askerler tarafından soyulup öldürülmüşlerdir, bk. Dozy, II, 69; Scott, s.467; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 408.

³⁵ İbnu'l-Ebbâr, s.44; en-Nuveyrî, XXIII, 210.

³⁶ Carrasco, s.220.

³⁷ Özdemir, “Hakem I”, *DİA*, XV, 174.

³⁸ İbn İzarî, II, 80; Âl-i Ali, s.121.

³⁹ Emirlik dönemi, 26 yıl 10 ay hüküm süren Hakem, henüz 52-53 yaşlarında iken vefât etmiştir, bk. İbnu'l-Ebbâr, s.47; Özdemir, “Hakem I”, *DİA*, XV, 174; en-Nuveyrî, XXIII, 219; en-Nuguaarî, s.36.

⁴⁰ İbn İzarî, II, 75-76; Yaylalı, s.30.

⁴¹ Ayrıntılar için bk.Âl-i Ali, s.117-118.

⁴² el-Merrâkûşî, s.14.

⁴³ Scott, s.464-465.

⁴⁴ En-Nuveyrî, XXIII, 218; el-Merrâkûşî, 14; İbn İzarî, II, 77.;Tâlût'u huzuruna kabule den Hakem ona hakaret edince Tâlût “nasıl olur da size karşı ayaklanırım. Ben, Mâlik b. Enes'in şöyle buyurduğunu işittim “*Zâlim idareciye itaat, kıyamet günü fitnesinden daha hayırlı bir zamandır*”, bk. el-Merrâkûşî, 45; Yaylalı, s.40.

⁴⁵ Âl-i Ali, s120.

⁴⁶ II. İdrîs ve dönemi için bk. Muhammed Rezûk, “İdris II”, *DİA*, XXI, 483.

⁴⁷ İbnu'l-Ebbâr, s.45;İbn İzarî, II, 77; el-Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhut-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratib*, (nşr.: İhsan Abbas), Dâru Sâdr, Beyrut 1988, I, 149; Scott, s.467; Juan Signes Codoñer, *Classical and Byzantine Monographs* (ed.: G. Giangrandeand H. White), Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1995, s. 291; İmamuddin, s.408; Muhammed Rezûk, “İdris II”, *DİA*, XXI, 483.

⁴⁸ I. İdrîs ve dönemi için bk. Muhammed Rezûk, “İdris I”, *DİA*, XXI, 480-481.

yanı sıra, muhtemelen Fez’de ikâmet edenlerin bir kısmını yakından tanımlarıyla da ilgili olmalıdır.

Merrâkûşî, Kurtubalı sürgünlerin Girit adasına geldiklerini ve burada birkaç yıl kaldıktan sonra bazılarının Endülüs’e geri döndüklerini, bir kısmının İskenderiye’ye, geri kalanlarının da Sicilya’ya gittiklerini kaydetse de⁴⁹ kaynaklarımızın büyük çoğunluğu Endülüs sürgünlerinin “çocuk ve kadınlar hariç” yaklaşık 15.000 kişinin gemilerle doğu’ya doğru hareket ederek İskenderiye⁵⁰ şehrine geldiklerini kaydeder.⁵¹ Kurtuba Müslümanlarının İskenderiye’ye ulaşmaları halife Me’ mûn b. Reşîd’in (298-218/813-833) ilk yıllarına rastlar.⁵² Halife Me’ mûn, ağabeyi Emîn ile girdiği hilâfet mücâdelesinden zaferle çıkmıştı.⁵³ Emîn’den sonra Abbâsî tahtına Me’ mûn’un çıkması gerekirken⁵⁴, Emîn, oğlu Musa’yı veliahd tayin etmişti (194/809-810).⁵⁵ Halbukî, Me’ mûn, henüz 13 yaşında iken babası Harûn er-Reşîd, kardeşi Emîn’den sonra halife olması için onu veliahd tayin etmiş, Me’ mûn’a, İran ve civârını, Emîn’e ise, Irak ve Şam bölgesini bırakmıştı.⁵⁶ Emîn’in bu atamaya riâyet etmemesi başta, Hicazlılar olmak üzere, Horasan halkını ve diğer İslâm beldelerindeki insanları kızdırmış ve halifeye karşı isyan etmelerine neden olmuştu. Emîn ile Me’ mûn arasındaki rekâbetten istifâde eden dönemin Mısır valisi Ubeydullah b. Sarî, başkent Bağdat’la alakasını kesmiş ve bağımsız hareket etmeye başlamıştı.⁵⁷

Siyasî kargaşanın hüküm sürdüğü İskenderiye’ye ulaşan Endülüs Müslümanları, kısa sürede ekonomik olarak güçlenmişler ve yerel halk ile iyi diyologlar kurmuşlardır.⁵⁸ Fakat zamanla, İskenderiyeliler onları hor görmeye ve adaletsiz davranmaya başlayınca⁵⁹, kendilerini ötekileştirilmiş olarak hissetmeye başladılar. Birgün, İskenderiyeli bir kasabın kendilerinden birinin yüzünü bıçakla yaralayıp öldürmesi nedeniyle de isyan çıkardılar.⁶⁰ İbnu’l-Hatîb, Kurtubalı Müslümanlar’ın gittikleri her yerde “olay çıkararak kimseler” olarak tanındıklarını belirtirken⁶¹, İbnu’l-Ebbâr ise, Kurtubalıları “fitne sahibi” olmakla itham eder.⁶² Durum her ne olursa olsun bu olay, Ebû Hafs Ömer b. Şuayb el-Ballutî yönetimindeki Kurtubalı Müslümanların şehir halkının bir çoğunu öldürmelerine⁶³ geride kalanları da şehir dışına çıkarıp yönetime el koymalarıyla sonuçlanmıştır.⁶⁴

⁴⁹ El-Merrâkûşî, s.13-14; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s.178.

⁵⁰ Asya, Afrika ve Avrupa’yı birbirine bağlayan yolların kesişme noktasında bulunan İskenderiye için bk. Rhuvon Guest, “İskenderiye”, *İA*, V/II, 1084; Eymen Fuad es-Seyyid, “İskenderiye”, *DİA*, XII, 574.

⁵¹ İbnu’l-Ebbâr, s.45; İbnu’l-Kûtîyye; s.69; Juan Signes Codoñer, “Bizancio y al-Ándalus en lossiglos IX y X”, *Bizancio y la Peninsula la Iberica de de la Antigüedad Tardía a la Edad Moderna*, Nueva Roma, 23, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas 2004, s. 184. (177-247); Hitti, II, 808.

⁵² İbnu’l-Ebbâr, s.45.

⁵³ Harun er-Reşîd’den sonra halifelik makamına Emîn çıkmıştı, bu sırada Me’ mûn ise Merv’de bulunuyordu, bk. İbnu’l-Esîr, V, 480.

⁵⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, (trc.: Komisyon), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1992, II, 361.

⁵⁵ Hasan, II, 362; Harun er-Reşîd’in oğlu Me’ mûn’un kendisinin kardeşi Emîn’den sonra hilâfete getirileceğine dair Kabe duvarına asılan ahidnâmenin tam metni için bk. Hasan, III, 323-325.

⁵⁶ Hasan, II, 494; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 167.

⁵⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 185.

⁵⁸ Codoñer, “Bizancio y al-Ándalus”, s. 222.

⁵⁹ İbnu’l-Ebbâr, 45; Gaspar, s.222.

⁶⁰ İbnu’l-Kûtîyye, s.69; Gaspar, s.222; İbn Haldûn, kötü söz sebebiyle isyanın çıktığını belirtir, bk. İbn Haldûn, IV, 451.

⁶¹ Muhammed b. Said Lisânuddin İbnu’l-Hatîb, *A’mâlu’l- a’lâm*, (thk. Ahmed Muhtar el-Ubade ve Muhammed İbrahim el-Kettâni), Daru’l-Küttâb, Beyrut 1964, s.16; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 179.

⁶² İbnu’l-Ebbâr, s.45.

⁶³ İbnu’l-Kûtîyye, s.69.

⁶⁴ İbn Hayyân, s.45; Gaspar, s.222; İbn Haldûn, IV, 451; George C. Miles, “Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 18 (1964), pp. 1-32, s.10.

JHS

5

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

Kaynaklarda, Endülüs Müslümanları'nın İskenderiye'de kaldıkları süre hakkında bir belirsizlik mevcuttur. İbnu'l-Ebbâr “bir süre” kaldıklarını belirtir.⁶⁵ Modern dönem tarihçilerden Scott ise “yirmi yıldan fazla bir süre” kaldıklarını ifade eder.⁶⁶ Genel kabul gören görüş ise, 200-212/815-827 yılları arasında İskenderiye'yi yönettikleri ve yaklaşık 12 yıl burada kaldıklarıdır.⁶⁷ Bu zaman zarfında Akdeniz, bilhassa, Ege denizinde yer alan adalardaki durumu öğrenme fırsatı bulmuşlardı. Önderleri Ebû Hafs Ömer, buradan Ege adalarına saldırılar düzenleyip⁶⁸, onlar hakkında bilgi edinmiştir.⁶⁹ Şehirde kargaşanın hüküm sürdüğü ve “sûff” adı verilen radikal ve ihtilalci bir grubun ortaya çıktığı bu dönemde, Abbâsîler, dört-beş defa İskenderiye'yi kuşatmış fakat, ele geçirememiştir.⁷⁰

Abbâsî halifesi Me'mûn (813-833) ülkesinin doğu taraflarında çıkan isyanları bastırmak için Abdullah b. Tahir b. Hüseyin'i görevlendirdi. Mısır'a vali tayin edilen⁷¹ Abdullah, Mezopotamya ve Fustat'aki isyanları bastırdıktan sonra İskenderiye üzerine geldi. Abdullah'ın İskenderiye'ye gelmekte olduğunu haber alan Kurtuba Müslümanları'nın korkularından dolayı Girit'e kaçtıkları rivâyet edilirse de⁷², Abdullah'ın onlardan ya silahlarını bırakmalarını, ya da, İskenderiye'yi terk etmelerini istemesi⁷³, onların şehri henüz terk etmediklerini göstermektedir. Abdullah, şehri terk etmeleri durumunda, mallarının karşılığı olan paranın kendilerine verileceğini ve istedikleri herhangi bir adaya gitmeleri konusunda onları rahat bırakacağını ifade etti. Bu teklif üzerine, Endülüs Müslümanları yanlarına aldıkları yüklü miktardaki parayla⁷⁴ Girit adasına gitmeyi tercih ettiler.⁷⁵

B. Girit: Yeni Vatan

1. Girit'in Fethi

Batı dillerinde “Krete, Creta, Crete” şeklinde yazılan ve Araplar'ın “İkrîtiyye, Akritîş, İkrîdiş, İkrîtiş (أقريطش)” adını verdikleri⁷⁶ Girit adası Kıbrıs, Sicilya, Sardunya ve Yâbis'le birlikte Ege denizinin beş büyük adasından biridir.⁷⁷ Kıbrıs'tan sonra Akdeniz'in en büyük adası olup⁷⁸ bulunduğu coğrafya bakımından yakın olduğu ülkelerin kültürel etkilerine açık fakat bu ülkelerden gelebilecek düşman saldırılarını da önleyebilecek uzaklıktadır.⁷⁹

Ortaçağ Akdeniz dünyasında Suriye ve Afrika ile birlikte üç önemli denizcilik merkezinden biri olan Girit⁸⁰, Bizans Devleti'nin Doğu Akdeniz hâkimiyeti ve ticâreti açısından Sicilya ile birlikte stratejik bir konumda yer almaktaydı.⁸¹ Adanın bir tarafının

⁶⁵ İbnu'l-Ebbâr, s.45.

⁶⁶ Scott, s.467.

⁶⁷ İmamuddin, 410.

⁶⁸ Gaspar, s.223.

⁶⁹ İmamuddin, 412.

⁷⁰ Rhuvan Guest, “İskenderiye”, *İA*, V/II, 1086.

⁷¹ Codoñer, “*Bizancio y al-Andalus*”, s.184.

⁷² Hüseyin Kâmî Hâtevî, *Girit Tarihi*, İstanbul 1288, I, 106.

⁷³ el-Makkarî, I, 149; Ameer Ali, *A Short History of the Saracens*, The Macmillan and Co. Limited, London 1916, 268-269; Cemal Tukin, “Girit”, *DİA*, XIV,85; Eymen Fuad es-Seyyid, “İskenderiye”, *DİA*, XII, 575.

⁷⁴ Gaspar, s.223.

⁷⁵ E. Levi-Provençal, “Ebû Hafs Ömer b. Şuayb el-Ballûtî”, *EI*, I, 121.

⁷⁶ İbn Hurdâzbîh, s.112, 231; İstahri, *el-Mesâlikve'l-Memâlik*, <http://www.naciriya.com/upload/livres/masalikwamamalik.pdf> (11.04.2014).

⁷⁷ İbn Hurdâzbîh, s.112, 231.

⁷⁸ Tukin, “Girit”, *İA*, IV, 791.

⁷⁹ Emin Ünsal, “Girit'in Türk Hakimiyetinden Çıkışı”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Trakta Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2009, s.2.

⁸⁰ İmamuddin, s.415.

⁸¹ Codoñer, “*Bizancio y al-Andalus*”, s.185-186.

JHS

6

**History
Studies**

*Volume 6
Issue 6
December
2014*

Avrupa ve Mora'ya, diğer tarafının Rodos ve Asya'ya yakın olması tarihsel olarak her zaman Rumlar'ın ilgisini çekmiştir. Stratejik konumu sebebiyle, Venedik devleti de Girit'e sahip olmak için çabalamıştır.⁸² Bizans döneminde Girit, iskândan çok askerî ve ekonomik bir üs olarak kullanılmıştır.⁸³ III. Leon döneminde (717-741), devlet eyâletleri içerisinde bütün deniz kuvvetlerini bünyesinde bulunduran Karabisianon Theması, devletin yeni bir idarî örgütlenmeye gitmesiyle taksim edilmiş, muhtemelen, aynı sıralarda Girit *thema*⁸⁴ statüsüne yükseltilmiştir.⁸⁵

Girit'e yönelik olarak ilk İslâm akınlarının Muâviye b. Süfyân döneminde (661-680) her yıl Akdeniz ve Ege'de deniz seferlerine çıkan Cünâde b. Ebî Ümeyye el-Ezdî kumandasındaki ordu tarafından yapıldığı kaydedilir (53-54/673-684).⁸⁶ Kısmî başarıların elde edildiği seferlerden sonra Girit'in tamamıyla fethi, Halife Me'mûn döneminde (813- 833), "ikritiş" diye bilinen Ebû Hafs Ömer b. Şuayb el-Ballûtî tarafından gerçekleştirilecektir.⁸⁷ el-Hamevî, Ebû Hafs Ömer öncesinde "İbn Ğalîz" olarak bilinen Endülüs'lü Amr b. Şuayb tarafından bir kısmının ele geçilmiş olduğunu kaydeder.⁸⁸

Daha önce de ifâde edildiği üzere, Abdullah b. Tahir'le yapılan anlaşmanın neticesinde aileleri ve kendilerine destek verenlerle birlikte,⁸⁹ Kurtuba Müslümanları, 40 gemilik bir filo ile⁹⁰ Girit'e gelip adayı fethettiler.⁹¹ Müslümanlar'ın Girit'e gitmeyi tercih etmelerinin sebepleri arasında; Abbâsîler'in hâkimiyetindeki İslâm toprakları arasında bulunmaması ve zengin/verimli topraklara sahip olması yer almaktadır.⁹² İbnu'l-Ebbâr, Kurtubalılar'ın yanlarında "kendi fitnelerini" de götördüklerini belirterek bu sırada (812/827) adanın Rumlar'dan "hâlî/yoksun" bulunduğunu ifâde eder.⁹³ Hitti ise, en azından Girit'in bir kısmında Bizans hâkimiyetinin devam ettiği görüşündedir.⁹⁴

Girit'in kolayca fethi (827-828), Bizans devletinin bu sıradaki siyasal, sosyal ve askerî durumuyla yakından ilgilidir. Fetihden birkaç yıl önce (823) bastırılan ve yaklaşık üç yıl devam süren Thomas isyanı, Bizans devletinin kuvvet ve kudretine ciddi darbe vurmuştu. Kaynaklarda, Slav asıllı olduğu ifâde edilen Thomas, Amorion hanedanının kurucusu II. Michail'e (820-829) karşı ayaklanmıştı.⁹⁵ Thomas, Arap⁹⁶, İran, Gürcü ve Kafkas kabilelerini bayrağı altında toplamış, çıkardığı isyana dinî bir karakter kazandırmak için de tasvir hareketi

⁸² Kâtip Çelebî, *Tuhfet'ül-kibâr fî esfâri'l-bihâr*, Matba-i Bahriye, İstanbul 1329.

⁸³ Tukin, "Girit", İA, IV, 1978, S. 791.

⁸⁴ *Thema: Kolordu* manasına gelen bu kelime, başında *strategos* ismi verilen askerî ve sivil yöneticilerin bulunduğu askerî mahiyetteki idarî birliklerdir. Bizans devletindeki thema sistemi ve ayrıntıları için bk. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (trc.: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.89-92.

⁸⁵ Ostrogorsky, s.147.

⁸⁶ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev.: Mustafa Fayda), Kültür Balkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.339; Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, Daru's-Sadr, Beyrut 1977, I, 236.

⁸⁷ el-Belâzurî, s.339; el-Hamevî, I, 236.

⁸⁸ el-Hamevî, I, 236.

⁸⁹ Ameer Ali, s.269.

⁹⁰ *Theophanes Continuatus Joannes, Comeniata Symeon Magister, Georgus Monachus* (ed.: Immanuel Bekker), Bonn, 1838, s.74; İmamuddin, 412.

⁹¹ İbn Haldûn, IV, 451; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire, 324-1453*, The University of Wisconsin Press, Madison 1952, I, 279.

⁹² Endülüs Müslümanları Girit'i "*Balın ve sütün kaynağı olan toprak*" olarak görmüşlerdir, bk. Hâtevî, I, 99; Miles, s.11.

⁹³ İbnu'l-Ebbâr, s.45.

⁹⁴ Hitti, II, 809.

⁹⁵ Ostrogorsky, s.190-192; Gregory, s.203; Vasiliev, s.274.

⁹⁶ Halife Me'mûn (813-833), Thomas'a yardım sözü verince, bir ara, Thomas, onun sarayında kalmıştı, bk. Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi* (çev.: Esra Ermert), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s.203; Me'mûn, Thomas'a, mal ve asker de göndermişti, bk. Hasan, III, 59.

JHS

7

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

(ikonaklazma)⁹⁷ cephesinin hizmetine girmiş ve kendisinin haksız bir şekilde Bizans tahtından indirilen VI. Konstantinos olduğunu ilan etmiştir.⁹⁸ Thomas fakirlerin hamisi olduğunu, onları iktisadî bunalımdan ve yüksek vergilerden kurtaracağını vaad ederek farklı toplumsal kesimlerden destekçi bulmuştur.⁹⁹

Etnik, sosyal ve dinî temellere dayanan bu isyanı Bizans tarihçileri “köle efendisine, asker subayına karşı öldürücü ellerini kaldırmıştı...” diyerek tanımlamışlardır. Kısa süre içerisinde Anadolu'nun büyük bir kısmını saran isyan, Thomas'ın Bizans donanmasını ele geçirip¹⁰⁰ İstanbul'u kuşatacak güce ulaşmasıyla devleti temellerinden sarsmaya başlamıştır. İsyanın kanlı bir şekilde seyrettiğini ifade eden çağdaş bir anlatım “Nil'in bazı kıvrım yerlerinde toprak suyla değil, kanla kaplıydı” şeklinde tasvir etmektedir.¹⁰¹ Şayet, Bulgar hanının oğlu Omurtag, Bizans kralına yardımcı olup Thomas'ın İstanbul kuşatmasını kaldırmasını ve sonrasında yakalanıp öldürülmesini sağlamamış olsaydı, Bizans'ın başkenti isyancı komutanın eline geçmiş olacaktı (823).¹⁰² Omurtag'ın yardımıyla bastırılan bu isyandan sonra, baş gösteren anarşi 20 yıl daha sürecektir.¹⁰³ İsyanın Bizans'a maliyeti ise Sicilya'nın Aglebîler, Girit'in ise Endülüs Müslümanları tarafından fethedilmesi olmuştur.¹⁰⁴

Bizans'ın sosyo-politik olarak istikrarsız bir dönemde olması, Bizans tarihçilerinin “Apocapso” veya “Apochapsa” diye bahsettikleri¹⁰⁵ Ebû Hafs Ömer¹⁰⁶ yönetimindeki Kurtubalı Müslümanların Girit'i rahatça ele geçirmelerini sağlamıştır (828).¹⁰⁷ İlk kampını Lada vadisinde kuran Ebû Hafs Ömer, daha sonra gerçek karargahını bugün Kandiye (kharax) olarak isimlendirilen yerde kurmuştur.¹⁰⁸ Kısa süre içerisinde, 20-29 şehri (yerleşim yerini) ele geçiren Müslümanlar, Cidonia ve Gortina şehirleri hariç adanın tümüne sahip olmuşlardır.¹⁰⁹ Girit'in fetih haberi, Bizans imparatoru II. Michail'e ulaştırılınca, Anatolikan Themasının başındaki Photeinos imparatorun bir donanma istedi. Bu arada, Damianos isimindeki bir görevli de durumun tespiti için imparator tarafından görevlendirildi. Girit'e gönderilen Bizans

JHS

8

**History
Studies**

Volume 6
Issue 6
December
2014

⁹⁷ İkonoklazma: dinî resimlerin kutsallığına ve onlara ibadete karşı çıkan hareket veya mücadeleye verilen isimdir. Grekçe asıllı olan İkonoklazma ifadesi “ikonaların kırılması” anlamına gelmektedir. Türkçe’de “İkonakırıcılık”/“tasvirkarıcılık”/“süretkarıcılık” şeklinde ifade edilmektedir, bk. Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s.151.

⁹⁸ Ostrogorsky, s.190-191; Vasiliev, s.275.

⁹⁹ Vasiliev, s.275.

¹⁰⁰ *Theophanes Continuatus, Joannes Comeniata, Symeon Magister, Georgus Monachus*, s.74.

¹⁰¹ M.V.Levtchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi* (çev.: Maide Selen), Özge Yayınları, İstanbul 1999, s.133.

¹⁰² Ostrogorsky, s.190-192; Gregory, s.203.

¹⁰³ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi* (çev.: A. Gökçe Bozkurt), İlgî Kültür Sanat, İstanbul 2010, s.75.

¹⁰⁴ Ostrogorsky, s.192; Gregory, s.204; Levtchenko, s.134.

¹⁰⁵ *Theophanes Continuatus Joannes Comeniata, Symeon Magister, Georgus Monachus*, s.73; E. Levi-Provençal, “Ebû Hafs Ömer b. Şuayb el-Ballûtî”, *EI*, I, 121.

¹⁰⁶ Ebû Hafs Ömer hakkında geniş bilgi için bk. E. Levi-Provençal, “Ebû Hafs Ömer b. Şuayb el-Ballûtî”, *EI*, I, 121.

¹⁰⁷ Girit'in fetih tarihi hakkındaki farklı tarihler için bk. E. W. Brooks, “The Arab Occupation of Crete”, *The English Historical Review*, Vol. 28, No. 111 (Jul., 1913), s. 431-432.

¹⁰⁸ *Theophanes sContinuatus Joannes Comeniata, Symeon Magister, Georgus Monachus*, s.77; Gaspar, s.224; Bugün Kandiye olarak isimlendirilen bu şehire Grekçe *Khandax*, İtalyanca *Candiya* ve İngilizce *Herakleion* olarak isimlendirilmektedir, bk. I. Mladjov,

Page2/2, <http://www.plikownia.net/idz.php?url=aHR0cDovL3NpdGVtYWtlci51bWljaC5lZHUvbWxhZGpvdj9maWxlcj9tdXNsaW1fc2ljaWx5X2FuZl9jcmV0ZS5wZGY=> (25.04.2014); Ersin Gülsoy, “Kandiye”, *DİA*, XXIV, 303-305.

¹⁰⁹ Codoñer, “Classical and Byzantine” s.311, 325; İmamuddin, s.414; Bazı kaynaklar sadece bir şehrin Müslümanların eline geçemediğini kaydeder, bk. *Theophanes Continuatus Joannes Comeniata, Symeon Magister, Georgus Monachus*, s.75.

donanması adayı Müslümanlar'dan almaya muvaffak olamadı ve Photeinos durumu Bizans imparatoruna bildirmek için İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.¹¹⁰

Bazı kaynaklar, Girit'e ayak bastıklarında Ebû Hafs Ömer'in, Kurtubalılar'ın geri dönüş umutlarını yok etmek amacıyla, gemileri yaktığından bahseder. İslâmî kaynaklarca doğrulanmayan¹¹¹ bu hadise, yakınlarını ve çocuklarını Endülüs'te bırakmış olanları kızdırınca, Ebû Hafs Ömer: ““Neden kızgınınız? Sizi bal ve süt taşıyan bir ülkeye getirdim. Burası sizin gerçek memleketiniz. Burada dinlenin ve doğduğunuz yerleri unutun. Burada güzel kadınlara sahip olacaksınız. Size çocuk vermek için heyecanla beklemektedirler” diyerek onları sakinleştirmiştir.¹¹²

Brooks, gemi yakılması hadisesinin tarihî verilerle uyuşmadığını, nitekim, adanın fethinden bir yıl sonra (828), Girit Müslümanları'nın Ege adalarına saldırılar düzenlemeye başladıklarını ifade ederek, gemi olmadan bu saldırıların mümkün olamayacağını belirtir.¹¹³ Şayet, gemilerin yakılmasının sebebi yakınları ve çocukları Endülüs'te kalan sürgünlerin geri dönüş umutlarını yoketmek olarak ileri sürülür ise, İskenderiye'den göç edenlerin aileleri ve kendilerine destek verenlerle birlikte Girit'e gelmeleri nasıl izah edilecektir?¹¹⁴ Kaynaklarımızda, Endülüs Müslümanları'nın“kadınlar ve çocuklar hariç” olmak üzere İskenderiye'ye sürgün edildikleri bilgisine yer verilir.¹¹⁵ Kanaatimizce, İskenderiye'de kaldıkları 16 yıllık süre içerisinde ya Endülüs'teki kadın ve çocuklarını yanlarına almışlar, ya da, burada evlenip yuva kurmuş, daha sonra da aileleriyle birlikte Girit'e gelmişlerdi.

Yaklaşık 150 yıl kaldıkları Girit'te Kurtubalı Müslümanların faaliyetleriyle ilgi ulaşabildiğimiz kaynaklarda kısmî bilgilere sahibiz. Genel olarak verilen bilgiler ise, siyâsî ve ticarî faaliyetlerle ilgilidir. Göreceli olarak Bağdat'taki Abbâsî halifesine bağlı olan Ebû Hafs Ömer, burada güçlü bir otonom yapı kurdu.¹¹⁶ Kısa süre içerisinde, ticarî ve kültürel bir çekim merkezi haline getirilen Girit, 40 idarî bölgeye taksim edildi.¹¹⁷ Endülüs, Mısır ve Suriye'den Müslümanlar'ın adaya yerleşmeleri için davetler gönderildi. Bu davetler neticesinde ilim ve irfan sahibi kimseler adaya geldiler. el-Makkârî, Muhammed b. İsa b. Dinar el-Ğafikî gibi zahîd ve fâkîh kimselerin Girit'e yerleştiğini kaydeder.¹¹⁸ Zamanla Girit, İslâm medeniyetinin Akdeniz'deki güçlü bir mekânı haline geldi.¹¹⁹

Ekonomik faaliyetler bakımından Girit'te tarım ve küçükbaş hayvancılığı yaygındı. Bal ve süt üretimi bolca yapılmaktaydı. Fakat asıl zenginlik kaynakları, Akdeniz kıyı şehirleri ve Ege adalarına yaptıkları ticâret ile bu adalara yaptıkları saldırılarda elde ettikleri önemli miktarda ganimetler ve Ege denizindeki ticâretten aldıkları vergilerdi.¹²⁰

Giritliler'in Ege adalarına kesintisiz yaptıkları seferler sebebiyle Ege adaları neredeyse insansız kalmıştır.¹²¹ Kâtip Çelebi, Giritliler'in İstanbul boğazının bulunduğu tarafa 40 parçalık gemi ile yaptıkları saldırılarda birçok yeri yağmaladıklarını ve Bizans imparatorunun bu

¹¹⁰ *Theophanes Continuatus Joannes Comeniata, Symeon Magister, Georgus Monachus*, s.76; Hâtevî, I, 99-100.

¹¹¹ İmamuddin, s.412; Hâtevî, I, 99.

¹¹² *Theophanes Continuatus Joannes Comeniata, Symeon Magister, Georgus Monachus*, s.75; Gaspar, s.224; Codoñer, “Classical and Byzantine”, s.290; Brooks, s.432.

¹¹³ Brooks, s.433.

¹¹⁴ Ameer Ali, s.269.

¹¹⁵ İbnu'l-Ebbâr, s.45; İbnu'l-Kûtiyye; s.69.

¹¹⁶ Mladjov, 2/2.

¹¹⁷ İmamuddin, s.414; Tükün, “Girit”, *DİA*, XIV, 86.

¹¹⁸ el-Makkârî, III, 162.

¹¹⁹ İmamuddin, s.414.

¹²⁰ İmamuddin, s.414-415.

¹²¹ İmamuddin, s.416.

JHS

9

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

akınları durdurmaya gücü yetmediğini kaydeder.¹²² Girit Müslümanları, bir taraftan Ege denizindeki ticarî faaliyetleri kontrol altına alırken, diğer taraftan da, Bizans devletinin hâkimiyetindeki bölgelere anî saldırılar tertip edip, hızlı bir şekilde Girit'e geri dönüyorlardı.¹²³ Bu seferlerin birinde, 829'da Taşöz yakınlarında Bizans donanması, Giritliler tarafından tamamen imha edilmiş, buna karşılık Bizans imparatoru II. Micheal Anadolu kıyıları yakınlarında topladığı 70 parçalık donanma ile birçok yere saldırıp Müslümanları esir almıştır.¹²⁴ Bizans devletinin bu gibi kısmî başarılarına rağmen, Girit'in Müslümanların elinde kalmaya devam etmesi, Bizans devletinin ekonomik ve siyasî istikrarını olumsuz etkilemeye devam etmiştir.¹²⁵

2. Bizans Devleti'nin Girit Adasını Ele Geçirme Faaliyetleri

Bizans yöneticilerinin Girit'e yönelik olarak ikili bir politika takip ettiklerini ifade etmek mümkündür; bir taraftan askerî faaliyetlere başlanırken, diğer taraftan da Girit Müslümanları üzerinde etkili olabileceklerini düşündükleri yönetimlerle diplomatik girişimlerde bulunmuşlardır.

III. Michail döneminde (842-867) dâhilî çekişmelerini büyük oranda bitiren Bizans devleti, Girit'i ele geçirmek için bir donanma hazırlamıştır. Kaynaklarda ne kadar süreyle ele geçirildiği belirtilmemiş Logothetes Theoktistos komutasındaki Bizans donanmasının Girit'te Bizans hâkimiyetini yeniden tesis ettiği ifade edilir (843/844). Fakat bu kısa süreli bu başarı, Bizanslılar'ın Boğaziçine dökülen Mavropotamos kenarındaki ağır bozgunu sebebiyle etkili olmamıştır.¹²⁶ Bir süre sonra, Bizans donanması bu kez, Dimyat'a saldırıp yağmaladı ve Girit'lilere ait bir depoyu yakıp, depoda bulunan mühimmâtı ele geçirdi (853). Karşılıklı yapılan saldırılar esnasında Giritliler, Midilli adasına saldırıp Aynaroz manastırını tahrip ettiler (862). Bir süre sonra da, Neon adasını yağmaladılar (866).¹²⁷

VI. Leon dönemi (867-912) Bizans donanmasının Himerios komutasında Müslümanlar'a karşı bazı zaferler elde ettiği dönem olmuştur. 905'de Ege denizinde başarılar kazanan Himerios, 907'da Kıbrıs'a çıkarma yaparak Suriye sahilinde bulunan Lazkiye'yi ele geçirmiştir. 911'de daha büyük donanma faaliyetine girişen Himerios ağır bir yenilgiyle sonuçlanan Girit seferine çıkmıştır. Uzun ve sonuç alınamayan bir mücadele sonucunda İstanbul'a doğru yelken açan Bizans donanması, Abbâsiler tarafından dönüş yolunda imha edilmiştir.¹²⁸ VII. Konstantinos döneminde (913-959), donanma komutanı Konstantinos Gongylas tarafından Girit'e yapılan saldırı da, Gongylas'ın kabiliyetsizliği sebebiyle sonuçsuz kalmıştır (949).¹²⁹ VI. Leon ve VII. Konstantinos'un büyük harcamalar yaparak (her seferde 140.000 pound harcadığı belirtilir) giriştikleri deniz seferleri, Girit Müslümanları'nın faaliyet alanlarını daraltamamıştır. Hatta Giritliler, X. asırda Asya, Anadolu ve Yunanistan kıyılarını vuracak kudrete ulaşmış, Atina'ya saldırarak bir süre kendilerine ait koloniler kurmuşlardır. Son dönemde, Atina'da bulunan 3 adet kûfi yazma bu durumu düşünmemize neden olmaktadır.¹³⁰

¹²² Çelebi,137.

¹²³ Codoñer, "Classical and Byzantine", s.325.

¹²⁴ İmamuddin, s.416.

¹²⁵ Vasiliev, s.279.

¹²⁶ Ostrogorsky, s.206.

¹²⁷ İmamuddin, s.416.

¹²⁸ Ostrogorsky, s.240-241.

¹²⁹ Ostrogorsky, s.263; Levchenko, s.166.

¹³⁰ Hitti, II, 709; İmamuddin, s.417.

JHS
10

*History
Studies*

*Volume 6
Issue 6
December
2014*

Bizans devleti yürüttüğü askerî faaliyetlerinin yanında, bazı devletler nezdinde diplomatik girişimlerde de bulunmuştur. Bizans imparatoru Teófilo (829-842), Endülüs Emevî Emîri II. Abdurrahman'a (822-852) bir elçi göndererek ondan iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin başlamasını, Suriye'de Bizans'ın kaybettikleri yerler ile Girit'in Bizans'a iadesini, bu olmuyorsa, Girit Müslümanları'nın tacizlerinin durdurulması amacıyla onlar üzerindeki nüfuzunu kullanmasını talep etmiştir (839-840). Aynı şekilde, Teófilo, hem Fransa'ya, hem de Venedik'e, birer elçi göndererek onlardan da Sicilya ve Afrika'daki Müslümanlara karşı işbirliği anlaşması teklif etmiştir.¹³¹ II. Abdurrahman, gelen Bizans elçisini memnuniyetle karşılamış fakat, Girit Müslümanları'yla herhangi bir iletişiminin bulunmadığını, zaten onların avâmdan kimseler olduklarını¹³² ifade ederek, onlara karşı herhangi bir operasyona girişmeyeceğini imparatora bildirmiştir.¹³³ II. Abdurrahman'ın cevabî mektubunu şair el-Ğazal ve Yahyâ isimindeki şahıs İstanbul'a götürmüştür.¹³⁴

Tarafların somut neticeler alamadığı bu ilk diplomatik girişimden sonra III. Abdurrahman döneminde (912-961) ikinci Bizans heyeti, Kurtuba sarayına geldi (947-948).¹³⁵ Bu diplomatik girişimden Bizans imparatoru VII. Konstantinos (913-959), ortak düşmanları olan Abbâsî ve Fatimîler'e karşı III. Abdurrahman'la anlaşma yapmak, Güney İtalya'daki konumunu korumak, Sicilya ve Girit'ten kendi topraklarına yönelen İslâm tehdidini kaldırmak amacındaydı.¹³⁶ Endülüs Emevîleri ise, Endülüs kıyılarını, Cebelitarık boğaz bölgesini ve Doğu Akdeniz ve Balear adaları ile Endülüs kıyıları arasındaki bölgeyi kontrol etmek istiyordu.¹³⁷

Bu diplomatik girişimden de ne tür askerî sonuçlar alındığıyla ilgili olarak ulaşabildiğimiz kaynaklar suskun kalmaktadır. Fakat siyasî ve diplomatik ilişkilerin arttığını söylemek mümkündür.¹³⁸ Nitekim, birkaç yıl sonra, başka bir Bizans elçisi daha Kurtuba sarayına gelecektir (951-952).¹³⁹

3. Girit İslâm Devleti'nin İşgali

Bizans İmparatoru II. Romano (959-963), Ege denizindeki ticâreti kontrol altına alan ve yaptıkları saldırılarla hem Ege adalarını hem de Bizans'a ait kıyıları yağmalayan Girit Müslümanları'nı adadan çıkarmak için farklı bir strateji geliştirmiştir. Bu stratejiye göre; Romano, Girit Müslümanları'nın son emîri olan Abdülazîz b. Habip b. Ömer'e, kıymetli hediyeler göndererek güvenini kazanmıştır.¹⁴⁰ Abdülazîz'e adalara yapılan saldırıların durdurulması karşılığında, bu saldırılardan elde edilen gelirin iki katının haraç olarak verileceği ve Akdeniz'de rahatça ticâret yapma imkânına sahip olacağı bildirilmiştir. Bu

¹³¹ Fátima Roldan Castro, Pedro Diaz Macias, Emilio Diaz Rolando, "Bizancio y al-Andalus, Embajadas y Relaciones", *Erytheia*, 9.2 (1988), s. 271.

¹³² Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, TDVY, Ankara 2012, s.135.

¹³³ Codoñer, "Bizancio y al-Ándalus", s.204.

¹³⁴ II. Abdurrahman'ın Teófilo'ya gönderdiği mektubun tam metni için bk. Codoñer, "Bizancio y al-Ándalus", s.201-20; İmamuddin, s.418.

¹³⁵ İbn İzârî, II, 215; el-Makkarî, I, 364-365; Codoñer, "Bizancio y al-Ándalus", s.212.

¹³⁶ Castro, s.273; el-Makkarî, I, 173; Bizans elçilerinin farklı zamanlarda takdim ettikleri hediyeler için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s.136.

¹³⁷ Fernando Valdés Fernández, "de Embejadas y Regalos entre Califas y Emperadores", *Awraq*, n.º 7. 2013, pp.25-41.

¹³⁸ Hasan, III, 164.

¹³⁹ Codoñer, "Bizancio y al-Ándalus", s.219.

¹⁴⁰ Mariano, s.225.

JHS

11

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

teklifin kabul edilmesinin ardından İstanbul'da çıkan kıtlık bahanesiyle 500 Arap atı bakıcılarıyla birlikte Girit'e gönderilerek işgal için ön hazırlıklara başlanmıştır.¹⁴¹

Askerî bir sefer için hazırlıklarını tamamlayan Romano, daha sonraları, Bizans tahtına geçecek olan ve “*Arapların soluk benizli ölümü*” diye isimlendirilen Nikephoros Phokas'ı, Trakya, Makedonya ve Slav bölgelerinden toplanan askerlerin yer aldığı büyük bir donanmanın başında Girit'i almakla görevlendirdi.¹⁴² Bizans donanmasını İzmir'e yakın bir yerde toplayan Nikephoros Phokas, Girit adasından gelen istihbarat raporlarında Girit sultanının başkent Kandiye'nin dışında olduğu bilgisine yer verilince, harekete geçerek, Kandiye şehrini kuşattı.¹⁴³ Yaklaşık 18 ay süren¹⁴⁴ ve kış boyunca devam eden kuşatma sonrasında Mart'da adanın başşehri Kandiye ele geçirildi (961).¹⁴⁵ Girit'in son ve onuncu sultanı¹⁴⁶ Abdülazîz ve subaylarının çoğu öldürüldü.¹⁴⁷ Bizans askerleri eli silah tutan herkesi katlederek, ileri gelenlerin eş ve çocuklarını esir alıp adaya bir askerî birlik bıraktıktan sonra İstanbul'a döndüler.¹⁴⁸ İstanbul'a götürülenler arasında Bizans imparatorunun haraç olarak Abdülazîz'e verdikleri mal ve paralar ile daha sonra din değiştirerek Bizans ordusunda hizmet eden Abdülazîz'in oğlu Anemas da bulunuyordu.¹⁴⁹

İç ve dış konjonktürün müsait olması Bizanslılar'ın Girit'i yeniden ele geçirmesini kolaylaştırmıştır. Emîr Abdülazîz'in, Bizans imparatorunun teklifini kabul edip, korsanlık faaliyetlerini durdurması, Giritliler'i rehâvete düşürmüştür. Çatışmasızlık ortamında Bizans devleti askerî gücünü artırma fırsatını bulmuştur. Uzun süren kuşatma sırasında Abdülazîz, Abbâsî, Fatimî ve Endülüs Emevîleri'nden yardım aramış fakat, herhangi bir olumlu bir netice alamamıştır.¹⁵⁰

İşgal sırasında, Abbâsî tahtında bulunan hâlife Mufaddal el-Mutî'nin (946-974), Şîf Buveyhî oğullarının tesîrine girmesi, Abbâsîler'in başkenti Bağdat'ta yönetimin Buveyhî oğullarına geçmesine neden olmuştu. Tüm devlet görevlerini elinde tutan Buveyhîlerin yanında, hâlife sadece, sembolik bir unvan olarak varlığını sürdürüyordu.¹⁵¹ Dolayısıyla, halifenin Girit emîrinin çağrısına cevap verecek ne askerî ne de siyasî gücü vardı. Aynı

¹⁴¹ Çelebi, s.136; Mariano, s.226; İmamuddin, s.420; İbn Haldûn, 700 merkep olduğunu kaydeder, bk. İbn Haldûn, IV, 98.

¹⁴² (Yunanca olan Bizans kaynaklarının kullanımı için Yrd. Doç. Dr. Dirk Krausmuller hocamızdan yardım alınmıştır). Görevlendirme öncesinde, bazı senato üyeleri, masraflı ve daha önceki girişimlerin başarısız olduğu gerekçesiyle donanma gönderilmesine karşı çıkmalarına rağmen, Bizans'a ait adalara sıkça yapılan baskınlarda Hıristiyanlar'ın zarar gördükleri, dolayısıyla Tanrı'nın iradesinin Girit'in kurtarılması olduğunu iddia eden imparatorun danışmanları, donanmanın yola çıkmasını sağlamışlardır, bk. *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae Ope* (Ed. Immanuel Bekker), İmpensis Ed. Webert, Bonn, 1839, II, 474.

¹⁴³ *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae Ope*, II, 475.

¹⁴⁴ *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae Ope*, II, 475. Kuşatmanın 12 ay sürdüğüne dair bilgi için bk. Tukin, “Girit”, *DİA*, XIV, 792.

¹⁴⁵ *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae Ope*, II, 478-480; Ostrogorsky, s.255; Gülsoy, “Kandiye”, *DİA*, XXIV, 303 (303-305); Âl-i Ali, s.120.

¹⁴⁶ Girit sultanlarının isimleri için bk. ; Milas, s.13; Miladjov, p.2/2.

¹⁴⁷ Çelebi, s. 137.

¹⁴⁸ İmamuddin, s.420.

¹⁴⁹ Tukin, “Girit”, *DİA*, XIV, 86; Anemas, Bizans imparatorunun emrine girerek 972'de Ruslar'a karşı girişilen bir savaşta hayatını kaybetmiştir. İşgal esnasında, Girit'in kadısı, Fatih b. 'Alâ idi. İshak b. Salim, Musa b. Abdülmelik, Muhammed b. Ömer, İsmail b. Bedr gibi ilim adamları öldürülmüşlerdir, bk. Miles, s.11, 16.

¹⁵⁰ Joshua Holo, “A Genizah Letter From Rhodes Evidently Concerning The Byzantine Reconquest of Crete”, *Journal Of Near Eastern Studies*, No. 1, (2000), University of Chicago, s.4 (1-12).Yardım talebi üzerine, Girit'teki durumu tetkik için Afrika'dan gönderilen birkaç geminin Girit adasına gelerek kuşatmayı yerinde gördükleri ve Afrika'ya dönerek durumu rapor ettikleri fakat, Afrika'daki sultanların yardım yapmak istemedikleri kaydedilir, bk. *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae Ope*, II, 477.

¹⁵¹ Hasan, III, 399-401; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 325.

JHS
12

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

şekilde, Fatimî halifesi Muîz (953-975) ise, isyan eden Mağrib'teki Berberî kabileleri itaat altına almak ve Mısır'ı İhşidîler'in elinden almak için uğraşıyordu.¹⁵² Kaldı ki Fatimîler'in bu tür uğraşları olmasa da Sünnî olan Girit Müslümanları'na yardımları olur muydu? İşgal esnasında ise, Endülüs'te ilim ve ilim adamlarına verdiği destek sebebiyle ahkem "en bilge kişi" olarak anılan II.Hakem (961-976) yönetimdeydi. Endülüs'ü ilim ve irfan yuvası haline getiren Hakem, Kuzeydeki Hıristiyan krallıklar ve Mağrib'te Fatimîler'in desteğiyle bağımsız olmaya çalışan İdrisîler'le mücadele ediyordu.¹⁵³ Dolayısıyla, Giritliler'e askerî yardım yapabilmesi bir hayli zordu.

Girit'in işgal edilmesinden sonra adadaki Müslümanlar'ın din değiştirmeleri için yoğun baskılar başlamıştır.¹⁵⁴ Bu nedenle, Giritliler'in bir kısmı adayı terk edip İslâm ülkelerine göç etmeyi tercih ederken, geride kalanlar ise, istemeyerek de olsa Hıristiyanlığı benimsediler. Nitekim, zaman zaman isyana kalkışmaları¹⁵⁵ din değiştirmenin gönüllü olmadığını kanıtlar. Girit'in işgal edilmesinden sonra deri ve kumaş ticâretiyle uğraşan Yahudiler'in hayatı da zora girecektir.¹⁵⁶ Bizans devleti uzun süredir, Müslümanlar'a karşı bu büyüklükte bir başarı elde edememişti. Bizans yeniden Doğu Akdeniz'in kontrolünü ele geçirmiş¹⁵⁷ ve Girit adası IV. Haçlı seferlerine kadar Bizans'ın elinde kalmıştır.¹⁵⁸

Sonuç

IX. asrın ilk çeyreğinde, Kurtuba'nın kenar mahallerinden biri olan Rabad'da sosyo-ekonomik ve dinî sebeplerle çıkan isyan, Endülüs Emevî emîri I.Hakem tarafından acımasızca bastırılmış, binlerce Rabad'lının hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. İsyân sonrasında onbinlerce Kurtubalı Müslüman, Fas'a (Fez şehrine) ve Mısır'a (İskenderiye'ye) sürgün edilmiştir. İskenderiye şehrini onyıllık aşkın bir süre idare eden Kurtuba Müslümanları, Abbâsî devletinin iç sorunlarını çözüme kavuşturmasıyla, İskenderiye'den çıkarılmış, bu sırada, Bizans toprağı olan Girit adasına gitmeleri sağlanmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun kuvvet ve kudretini sarsan Slav Thomas isyanı, Kurtubalılar'ın Girit'i ele geçirmesini kolaylaştırıcı bir işlev görmüştür. Bu fetihle birlikte, takriben 150 yıl sürecek olan Girit İslâm Devleti kurulmuştur. Bizans döneminde, askerî ve ekonomik bir üs olarak kullanılan Girit, idarî anlamda *thema* statüsündeydi. Ege denizinin kilidi durumunda olan Girit, Ortaçağ Akdeniz dünyasında Suriye ve Kuzey Afrika ile birlikte önemli bir denizcilik merkezi olarak bilinmekteydi. Bu sebeple, Venedik gibi denizcilik faaliyetleri yapan devletler de her zaman buraya sahip olmak istemişlerdi.

X. asrın ikinci yarısına, adanın Bizans'ın eline yeniden geçmesine kadar Girit, sahip olduğu stratejik konum, deniz ticâreti ve tarım faaliyetleriyle önemini her zaman korumuştur. Bizans devleti, buradan, hâkimiyetindeki adalara yönelik yapılan saldırıları durdurmak amacıyla, birçok kez Girit'e yönelik başarısız askerî seferler düzenlemiştir. Aynı şekilde, Endülüs Emevî Devleti nezdinde sonuçsuz kalan diplomatik girişimlerde de bulunmuştur.

Girit'in Müslümanlar tarafından fethini mümkün kılan sosyo-politik ve askerî şartlar, bir buçuk asır sonra Bizans devletinin lehine evrilmiş, onuncu Girit sultanı Abdülazîz'in başkent Kandiye'nin kuşatılması sırasında, Endülüs ve Kuzey Afrika'dan yardım talepleri sonuçsuz kalınca da Girit işgal edilmiştir. İşgalden sonra, başlatılan Hıristiyanlaştırma faaliyetleri

¹⁵² Hasan, IV, 52-55.

¹⁵³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s.138-141; Özdemir, "Hakem II", *DİA*, XV, 174.

¹⁵⁴ Hıristiyan olma süreçleriyle ilgili bir hikâye için bk. Çelebi, s.137; İmamuddin, s.424; Mariano, s.228.

¹⁵⁵ Tükün, "Girit", *DİA*, XIV, 86.

¹⁵⁶ Holo, s.7.

¹⁵⁷ Diehl, s.85.

¹⁵⁸ Mladjov, 2/2.

nedeniyle Girit Müslümanları'nın bir kısmı İslâm topraklarına göç ederken, geride kalanlar ise Hıristiyan olmak zorunda kalmıştır.

Kaynakça

- Ahbar'û Mecmû'a* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Daru'l-kitâbu'l-Benânîn, Beyrut 1989.
- ALİ, Ameer, *A Short History of the Saracens*, The Macmillan and Co. Limited, London 1916.
- ALİ, Nurettin Âl-i, *Endülüs Tarihi*, (çev.: Hakkı Uygur), Ensar Yayınları, İstanbul 2010.
- AVCI, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- EL-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev.: Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- BROOKS, E. W., "The Arab Occupation of Crete", *The English Historical Review*, Vol. 28, No. 111 (Jul., 1913), pp. 431-443.
- CODOÑER, Juan Signes, *Classical and Byzantine Monographs* (ed.: G. Giangrande and H. White), Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1995.
- CODOÑER, Juan Signes, "Bizancio y al-Ándalus en los siglos IX y X", *Bizancio y la Península Ibérica de la Antigüedad Tardía a la Edad Moderna*, Nueva Roma, 23, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2004, pp.177-247.
- CARRASCO, Diego Melo, "Un Pequeño Gran Problema de la Historia Medieval: La Revuelta del Arrabal (Rabad) de Córdoba (818) y la Toma de Creta en el 827", *Mirabilia*, N° 4, Jun-Dez 2005, pp. 116-119.
- CASTRO, Fátima Roldan, Pedro Diaz Macias, Emilio Diaz Rolando, "Bizancio y al-Anadaluş, Ebbajadas y Relaciones", *Erytheia*, 9.2 (1988), pp.263-283.
- ÇELEBÎ, Kâtip, *Tuhfet'ül-kibâr fi esfâri'l-bihâr*, Matbai Bahriye, İstanbul 1329.
- DIEHL, Charles, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi* (çev.: A. Gökçe Bozkurt), İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2010.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (ed.: Kenan Seyithanoğlu), Çağ Yayınları, İstanbul 1988, IV.
- DOZY, Reinhart, *el-Müslimûne fi'l-Endelüs*, (trc.: Hüseyin Habeşî), el-hey'etu'l-Mısriyyeti'l'Amme, Kahire 1994, II.
- En-Nuguairî, *Historia de Los Musulmanes Espana y Africa*, (trc.: M. Gaspar Remiro), Tipografía de "El Defensor", Granada 1917, I.
- E. LEVI-PROVENÇAL, "Ebû Hafs Ömer b. Şuayb el-Ballûtî", *EI*, I, 121..
- FERNÁNDEZ, Fernando Valdés, "de Embejadas y Regalos entre Califas y Emperadores", *Awraq*, n.º 7. 2013, pp.25-41.
- GASPAR, Mariano, *Cordobeses Musulmanes en Alejandria y Creta, Homenaje A D. Francisco Codera*, (intr. D. Eduardo Savedra), Zaragoza 1904, 217-233.
- Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae Ope* (ed.: Immanuel Bekker), Impensis Ed. Webert, Bonn 1839, II.

JHS

14

*History
Studies*

*Volume 6
Issue 6
December
2014*

- GREGORY, Timothy E., *Bizans Tarihi* (çev.: Esra Ermert), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- GUEST, Rhuvon, “İskenderiye”, *İA*, V/II, 1084-1088.
- GÜLSOY, Ersin, “Kandiye”, *DİA*, XXIV, 303-305.
- EL-HAMEVÎ, Yakut, *Mucemü'l-Büldân*, Daru's-Sadr, Beyrut 1977, I.
- HASAN, İbrahim H., *İslâm Tarihi* (trc.: Komisyon), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1992, II, III, IV.
- HITTI, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev.: Salih Tuğ), MÜİFVY, İstanbul 1981, II.
- HOLO, Joshua, “A Genizah Letter from Rhodes Evidently Concerning the Byzantine Reconquest of Crete”, *Journal Of Near Eastern Studies*, No. 1, (2000), University of Chicago, pp.1-12.
- İBN HALDUN, Abdurrahman, *Kitâbü'l-İber ve Divânu'l-Mübtedei ve'l-Haber*, Dâru'l-kitâbu'l-Mısriyye, Kahire 1999, IV.
- İBN'UL-EBBÂR, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, (thk.: Hüseyin Munis), Dâru'l-Me'arif, Kahire 1985.
- İBNU'L-ESÎR, *El-Kâmil fi't-Târih*, (tash.: Muhammed Yusuf ed-Dukâk), Daru'l-kütubu'l-İlmiyye, Beyrut 1987, V.
- İBNU'L-HATÎB, Muhammed b. Said Lisânuddin, *A'mâlu'l-a'lâm*, (thk.: Ahmed Muhtar el-Ubade ve Muhammed İbrahim el-Kettâni), Daru'l-Küttâb, Beyrut 1964.
- İBN HURDÂZBÎH, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden-Brill, 1306.
- İBNU'L-KÛTİYYE, *Târihu İftitâhi'l-Endelüs* (thk.: İbrahim Ebyârî), Dâru'l-kitâbu'l-Mısriyye, Beyrut 1989.
- İBN İZARÎ, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri Endelüs ve'l-Mağrib*, Dâru's-sekâfe, Beyrut 1980, II.
- İMAMÜDDİN, S. Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi* (çev.: Yusuf Yazar), Rehber Yayınları, Ankara 1990.
- İSTAHRÎ, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*,
<http://www.naciriya.com/upload/livres/masalikwamamalik.pdf> (11.04.2014).
- LEVTCHECO, M.V., *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, (çev.: Maide Selen), Özge Yayınları, İstanbul 1999.
- EL-MAKKARÎ, Ahmed b. Muhammed, *Nefhut-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, (nşr. İhsan Abbas), Dâru Sâdr, Beyrut 1988.
- EL-MERRÂKUŞÎ, Abdülvâhid, *el-Mu'cib fi telhisi Ahbâri'l-Mağrib*, (haz.: R. Dozy), S. And J. Luchtmans, Leiden 1847.
- MILES, George C., “Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 18 (1964), pp. 1-32.
- IMLADJOV,2/2,<http://www.plikownia.net/idz.php?url=aHR0cDovL3NpdGVtYWtlci5lbWljac5lZHUvbWxhZGpvdj9maWxlcj9tdXNsaW1fc2ljaWx5X2FuZF9jcmV0ZS5wZGY=> (25.04.2014)

JHS
15

*History
Studies*

Volume 6
Issue 6
December
2014

- EN-NUVEYRÎ, Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, (thk. Müfîd Kamîha), Darü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, XXIII.
- OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (trc.: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.
- ÖZDEMİR, Mehmet, "Hakem I", *DİA*, VX, 173-174.
- ÖZDEMİR, Mehmet, "Hakem II", *DİA*, XV, 174-175.
- ÖZDEMİR, Mehmet, "Hişâm I", *DİA*, XVIII, 145-146
- ÖZDEMİR, Mehmet, "Müvelledûn", *DİA*, XXXII, 228-229.
- ÖZDEMİR Mehmet, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, TDVY, Ankara 2012.
- REZÛK, Muhammed, "İdris II", *DİA*, XXI, 483
- REZÛK, Muhammed, "İdris I", *DİA*, XXI, 480-481.
- ÛNSAL, Emin, "Girit'in Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2009.
- SCOTT, S.P., *History of the Moorish Empire in Europe*, J.B.Lippincott Company, London 1904.
- ES-SEYYİD, Eymen Fuad, "İskenderiye", *DİA*, XII, 574-576.
- Theophanes Continuatus Joannes Comeniata, Symeon Magister, Georgus Monachus*, (ed.: Immanuel Bekker), Bonn 1838.
- TUKİN, Cemal, "Girit", *DİA*, XIV, 85-93.
- TUKİN, Cemal, "Girit", *İA*, IV, 791-804.
- VASILIEV, A. A., *History of the Byzantine Empire, 324-1453*, The University of Wisconsin Press, Madison 1952, I.
- YAYLALI, Ahmet Nasır, "Endülüs Emevi Emîri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri)", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2004
- WATT, W.Montgomery, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi* (çev.: Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov), Küre Yayınları, İstanbul 2011.

JHS
16

*History
Studies*

*Volume 6
Issue 6
December
2014*